

Enschede en Lonneker werden in de 19^e eeuw bestuurd door de rijken

Over het verband tussen inkomen en stemrecht.

Door iris Rikmanspoel

De stad Enschede heeft een rijk verleden in de textielnijverheid. Dit heeft grote invloed gehad op het stadsbestuur van Enschede vanaf de zestiende eeuw tot in de twintigste eeuw. Veel families die belangrijk waren voor de textielnijverheid waren vertegenwoordigd in de stadsraad en de latere gemeenteraad. Tot de negentiende eeuw waren dit de fabrikeursfamilies, later de bekende fabrikantenfamilies als Van Heek, Blijdenstein en Ter Kuile. Zij vormden ruim een eeuw lang niet alleen de sociale en economische elite van de stad Enschede, maar ook de politieke elite. Pas aan het begin van de twintigste eeuw kwam hier onder invloed van het opkomende socialisme en de uitbreiding van het kiesrecht verandering in. Ook in de omringende plattelandsgemeente Lonneker waren in de negentiende eeuw vooral de rijke families vertegenwoordigd in de gemeenteraad. Het is geen toeval dat de economische elites van Enschede en Lonneker ook deel uitmaakten van de politieke elite van deze gemeenten. Daarom is het interessant om de relaties tussen economische ontwikkelingen en het stadsbestuur in de negentiende eeuw nader te bekijken.

Al in de zeventiende en achttiende eeuw waren politieke functies in Enschede voorbehouden aan een select groepje fabrikeursfamilies. Deze families verdienden veel geld met het kopen en doorverkopen van linnen, dat door de boeren werd geweven van het vlas dat zij op hun akkers verbouwden. Op het platteland waren in die tijd nog weinig klassenverschillen. Sinds 1709 woonden er geen adellijke families meer in Enschede, en veel boeren hadden hun eigen grond waardoor zij niet afhankelijk waren van grootgrondbezitters. Dit veranderde gedurende de achttiende eeuw, toen de textielnijverheid snel industrialiseerde en de woeste gronden rondom Enschede werden ontgonnen. Veel kleine boeren vielen bij de verdeling van deze gronden buiten de boot. Zij hielden te weinig grond over om van te leven, en gaven hun boerenbestaan vaak op voor een leven als fabrieksarbeider. Ook andere plattelandsbewoners zonder eigen erf gingen in de fabrieken werken, waardoor een nieuwe arbeidersklasse ontstond. De boeren die wel eigen grond hadden, de zogenoemde eigengeërfden, vormden een nieuwe elite op het platteland van Lonneker.

In Enschede verwierven de textielfabrikanten en hun families steeds meer kapitaal. Van de fabrikeursfamilies die in de zeventiende en achttiende eeuw een economische elite hadden gevormd, waren de meeste aan het einde van de achttiende eeuw niet meer actief in de textielnijverheid. Alleen de Blijdensteins bleven over als latere fabrikantenfamilie. De familie Lasonder vervulde vanaf de negentiende eeuw vooral nog ambtelijke functies en de families Blenken, Paschen en Naber maakten plaats voor nieuwe fabrikantenfamilies als Van Heek, Ter Kuile en Menko. Deze nieuwe fabrikantenfamilies kwamen veelal uit Duitsland of andere plaatsen in Twente. Het huwelijk was één van de belangrijkste redenen waarom zij naar Twente kwamen. Zo trouwde Jan Ter Kuile in 1739 met de Enschedese Aaltje Oosterveld, en Hendrik Jan van Heek met Engelbertha Lasonder in 1778. Gedurende de negentiende eeuw namen zij als fabrikanten de vooraanstaande positie van de fabrikeursfamilies over.

De gemeenteraad tussen 1811 en 1851

Fabrikantenfamilies als Van Heek, Ter Kuile en Blijdenstein vormden in de negentiende eeuw niet alleen de economische elite van Enschede, ook kregen zij geleidelijk meer invloed op de gemeentelijke politiek. Dit had deels te maken met het feit dat Napoleon in 1811 de gemeente tot een officiële bestuurlijke eenheid maakte. De functies van 'maire' (burgemeester in de Franse tijd), adjunct-maire en gemeenteraadsleden, die in die tijd nog benoemd werden door de Staten van Overijssel, werden voornamelijk vervuld door leden van de textielfamilies. Het gemeentebestuur had onder de dictatuur van Napoleon weinig te vertellen, maar dit veranderde toen Nederland weer onafhankelijk werd met de Vrede van Parijs in 1814. Bij Koninklijk Besluit werd bepaald dat de provincie zou worden verdeeld in kwartieren, steden en gemeenten. De stad Enschede en de gemeente Lonneker maakten deel uit van het kwartier Twente.

Het verschil tussen steden en plattelandsgemeenten kreeg meer betekenis in 1825, toen er een nieuw *Reglement op het Bestuur ten Plattelande in de Provincie Overijssel* gepubliceerd werd. Enschede, behorende tot de kleine steden van Overijssel, kreeg nu voor het eerst een gekozen gemeenteraad. De verkiezingen waren nog niet zo democratisch als we tegenwoordig gewend zijn, want het stemrecht was in die tijd voorbehouden aan een kiescollege waarvan de achttien leden minstens 12 gulden belasting per jaar betaalden. Ook de leden van dit kiescollege werden gekozen, maar dit mochten alleen de inwoners van Enschede die meer dan 6 gulden belasting betaalden. Omdat het hierbij om grond-, personeels- en patentbelasting ging die over het algemeen alleen betaald werden door textielfabrikanten, vormden zij ook de enige groep die inspraak hadden in de samenstelling van de gemeenteraad.

In Lonneker werden de gemeenteraadsleden na 1825 nog steeds benoemd door de Staten van Overijssel. De inwoners hadden dus geen directe invloed op de samenstelling van de raad. Wel mochten Lonnekernaren die meer dan 120 gulden belasting betaalden, zitting nemen in het kiescollege voor de Staten van Overijssel. De indirecte invloed die zij hiermee op de samenstelling van de gemeenteraad hadden, is echter te verwaarlozen. Er waren immers maar één of twee inwoners in Lonneker die jaarlijks voor meer dan 120 gulden belasting werden aangeslagen. De enige personen die invloed konden uitoefenen op de samenstelling van de raad waren de raadsleden zelf, door nieuwe leden aan te bevelen bij de Staten van Overijssel. Zodoende werd ervoor gezorgd dat ook de raadszetels in Lonneker circuleerden tussen een klein groepje van rijke (boeren)families, zoals de families Wagelaar, Assink, Vrijler en Hegerink.

De Gemeentewet van 1851

In 1848 werd met een grondwetswijziging bepaald dat de volksvertegenwoordiging, ofwel de Tweede Kamer, voortaan rechtstreeks gekozen zou worden. Dit werd in 1851 ook vertaald op gemeentelijk niveau met invoering van de Gemeentewet. Dit betekende dat er voortaan geen onderscheid meer werd gemaakt tussen steden en plattelandsgemeenten. De gemeenteraadsleden van zowel Enschede als Lonneker werden voortaan gekozen door de inwoners van die gemeenten, al was de groep stemgerechtigden nog steeds beperkt tot mannen die een bepaald bedrag aan belasting betaalden. Deze census zorgde ervoor dat in Enschede slechts 4,08% van alle inwoners stemrecht had, en in Lonneker was dit zelfs maar 2,64%. Vanzelfsprekend waren dit de rijkste inwoners van Enschede en Lonneker. Zij gunden elkaar de zetels in de gemeenteraad, waardoor de economische elites in beide gemeenten ook na 1851 de politieke elite bleven vormen. In Lonneker waren dit onder andere de

families Kromhof, Bos, Nijhuis en Naafs, in Enschede de fabrikantenfamilies als Ter Kuile, Van Heek, Blijdenstein en Stroink.

Hoe is het nou eigenlijk precies te verklaren dat in zowel Enschede als Lonneker in de negentiende eeuw de gemeenteraadszetels steeds binnen dezelfde families verdeeld werden? Het ligt voor de hand dat de economische belangen van de stemgerechtigde ondernemers hieraan ten grondslag lagen. In Lonneker waren dit de eigengeërfde boeren die voor elkaars belangen opkwamen. In Enschede waren dit de textielabrikanten die hun kapitaal wilden beschermen. De socioloog en telg uit een fabrikantenfamilie Frederik van Heek schreef in *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder* dat het familiegevoel onder de fabrikantenfamilies erg sterk was. De bedrijfsvoering was erop gericht om de vooraanstaande positie van de fabrikanten en hun families in stand te houden. Ook trouwden de leden van de fabrikantenfamilies vaak onderling met elkaar, en verenigden ze zich in hun eigen herenclubs. Deze clubs ontstonden voornamelijk aan het einde van de negentiende eeuw, maar de grootste en belangrijkste was de 'Grootte Sociëteit' die al in 1810 was opgericht. Naast textielabrikanten waren ook andere mensen met een hoog maatschappelijk aanzien lid, zoals de arts J. Kusters en de apotheker J.J.E. Melster, die beide ook een periode lid zijn geweest van de gemeenteraad.

Lagere sociale klassen waren dus uitgesloten van lidmaatschap van de herenclubs. Voor de grote groep fabrieksarbeiders was het ook vrijwel onmogelijk om hoger op de sociale ladder te klimmen. Zij hadden immers geen onderwijs gevolgd omdat ze van kinds af aan in de fabrieken moesten werken. Ook joodse en katholieke fabrikantenfamilies waren uitgesloten van lidmaatschap van de herenclubs. De meeste fabrikantenfamilies waren protestants en hadden niet zoveel op met de katholieken. Ook heerste er een zekere mate van antisemitisme onder deze families. In tegenstelling tot de fabrieksarbeiders konden de joodse en katholieke fabrikanten wel stemmen voor de gemeenteraad, maar zij waren zo in de minderheid dat dit nauwelijks invloed had op de samenstelling van de raad. De sociale uitsluiting van verschillende groepen, in combinatie met het censuskiesrecht, zorgde ervoor dat een klein groepje protestantse fabrikanten zowel de economische, sociale als politieke elite vormden.

De invloed van het socialisme

De Enschedese textielindustrie werd lange tijd gekenmerkt door paternalistische verhoudingen tussen fabrikant en arbeider. Onder de fabrikanten heerste het idee dat ze voor hun arbeiders moesten zorgen. Zij regelden de huisvesting van de arbeiders en in 1866 richtten zij gezamenlijk de Fabrieksschool voor Enschede en Lonneker op. Hoewel de fabrikanten waarschijnlijk goede bedoelingen hadden met deze initiatieven, leidden ze er wel toe dat de fabrieksarbeiders in een ondergeschikte en sterk afhankelijke positie ten opzichte van de fabrikanten stonden. In de tweede helft van de negentiende eeuw leidde dit dan ook tot onrust onder de arbeiders. Al in 1867 vond een eerste grote staking plaats, toen de fabrikanten in 1867 een ziekenfonds wilden oprichten waarvoor de arbeiders een deel van hun loon zouden inleveren. Burgemeester Van Nahuys toonde begrip voor de arbeiders, maar kon uiteindelijk niet anders dan de opstand neerslaan. Op 21 september 1867 waren bijna alle arbeiders tot het ziekenfonds toegetreden.

Met de staking van 1867 was de toon gezet voor de daaropvolgende decennia. In 1872 vond weer een staking plaats en in 1885 werd de Enschedese afdeling van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) van Domela Nieuwenhuis opgericht. Voor het eerst waren de arbeiders verenigd in een politieke

organisatie. Leden van de SDB richtten de vakbond Vooruit op. Als reactie werd in 1888 de Fabrikanten Vereniging Enschede opgericht om nieuwe stakingen te voorkomen. De fabrikanten deden er van alles aan om het socialisme buiten Enschede te houden. Toen Domela Nieuwenhuis in 1884 een lezing had willen houden in het Volksparkgebouw, werd dit niet toegestaan door voorzitter van de beheercommissie G.J. van Heek. Ook werd er een zwarte lijst opgesteld van werknemers die teveel onrust veroorzaakten en moesten werknemers een verklaring afleggen dat ze zich niet meer met socialistena zouden inlaten.

De katholieke arbeiders werden gesteund door de kapelaan Alphons Ariëns, die in 1889 de R.K. Arbeidersvereniging Sint Joseph oprichtte. Een van de bestuursleden was het latere gemeenteraadslid en wethouder Jan Winkels. Alphons Ariëns had niets op met het revolutionaire karakter van het socialisme, en probeerde daarom de katholieke arbeiders van Vooruit in een eigen katholieke vakbond te verbinden. Hierin vond hij steun van de wever Jan Brinkhuis, die Vooruit wilde verlaten vanwege het sterke socialistische karakter. Ariëns en Brinkhuis richtten samen de R.K. Twentsche Fabrieksarbeidersbond op, die in 1896 opging in de Twentsch Christelijke Textielarbeidersbond Unitas. Ook de protestants-christelijke arbeidersorganisatie Patrimonium, die in 1884 was opgericht, ging hierin op.

De fabrikanten hadden ondertussen steeds meer moeite om het socialisme buiten de gemeentegrenzen te houden. De socialistische beweging in Enschede kreeg steun van de nationale Sociaal-Democratische Bond die in 1888 in de Tweede Kamer was gekomen. Ook kozen de burgemeesters van Enschede, Tjeerd van der Zee en later Edo Bergsma, af en toe de kant van de socialistena. Dit werd ze niet in dank afgenomen door de gemeenteraad, want die bestond tot de twintigste eeuw nog vrijwel uitsluitend uit textielabrikantena.

Naar algemeen kiesrecht

In 1896 begon de strijd van de socialistena op nationaal niveau vruchten af te werpen. In dat jaar werd namelijk de kieswet van Van Houten ingevoerd. De minimumleeftijd om te mogen stemmen werd vanaf dat moment 25 jaar, maar tegelijkertijd werd het kiesrecht sterk uitgebreid. Men mocht nu namelijk ook stemmen wanneer men spaargeld bezat, bepaalde diploma's had gehaald of een eigen huis bezat. Als gevolg hiervan groeide het aantal kiezers in Enschede en Lonneker met meer dan het dubbele. In Lonneker mocht in 1897 iets meer dan 13 procent van de bevolking stemmen, in Enschede iets meer dan 7 procent. Dit had te maken met het feit dat Lonneker een agrarische gemeente was en Enschede nog altijd een grote groep fabrieksarbeiders huisvestte.

Na 1896 ontstond er een grotere kloof tussen socialistena en katholieken in Enschede. Alphons Ariëns wilde alle arbeiders verenigen in katholieke kiesverenigingen, terwijl Jan Brinkhuis juist een aparte kiesvereniging wilde tussen de arbeidende klasse. In 1890 kwam het tot een breuk tussen Ariëns en Brinkhuis, en Brinkhuis ging verder met zijn eigen Katholieke Volkspartij. In 1901 werd hij voor de SDAP gekozen in de gemeenteraad. Ook waren in 1899 al de antirevolutionaire Hermanus Verveld en de katholieke Jan Winkels, beide fabrieksarbeider, gekozen voor de gemeenteraad. Geleidelijk kwamen er steeds meer niet-liberale partijen in de raad die eindelijk ook op politiek niveau iets hadden in te brengen tegen de fabrikantena. Hetzelfde gold voor de gemeenteraad van Lonneker, waar na 1896 meer verschillende personen en ook meer verschillende politieke stromingen vertegenwoordigd waren.

Het algemeen kiesrecht werd compleet met de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen in 1917 en de invoering van het vrouwenkiesrecht in 1919. Vanaf dat jaar had bijna de helft van alle inwoners van Enschede en Lonneker het recht om te stemmen. Mevrouw G. Veenhuizen-Lammerts werd in 1919 gekozen tot het eerste vrouwelijke raadslid in Enschede. Ook kwamen er meer verschillende politieke partijen, waaronder de Communistische Partij en de Vrijzinnig Democratische Bond. De kiesrechtuitbreidingen bleken echter het meest gunstig voor de confessionele partijen. Werd de gemeentelijke politiek tot 1917 gedomineerd door de socialisten en liberalen, in 1920 hadden de confessionelen al een aanzienlijk deel van de raadszetels in handen. De katholieken vormden hiervan de grootste partij. Dit is begrijpelijk omdat de katholieken, samen met de socialisten, veel hebben betekend voor de textielarbeiders. Deze twee partijen bleven dan ook het grootste deel van de twintigste eeuw nog dominant in de gemeenteraad.

Bronnen

Benthem Gz., A., *Geschiedenis van Enschede en zijne Naaste Omgeving*, (Enschede 1920).

Blonk, A., *Fabrieken en Menschen: Een sociografie van Enschede* (Amsterdam 1929).

Delden, Benno van, *Enschede, De Hooge Heeren en 't Sociëteit: 'Goa wi'j veur oons plezeer oet of goan de vrouwleu met?'* (Hengelo 1990).

Heek, F. van, *Stijging en Daling op de Maatschappelijke Ladder* (Leiden 1945).

Koch, Esther, *De Beroepsstructuur van Lonneker in 1849* (Amsterdam 1983).

Nijhof, Wim H., *J.H. van Heek 1873-1957: Kunst, katoen en kastelen* (Zwolle 2008).

Nijhof, Wim H., *Troebelen in de Twentse Textiel* (Zwolle 2012).

'Parlement en Politiek: Van censuskiesrecht naar algemeen kiesrecht', red. Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden,
<http://www.parlement.com/9353000/1/j9vvj1gor340pz8/vh8lnhrre0zr>.

Reglement op het bestuur ten plattelande waaronder begrepen de steden Hasselt, Steenwijk, Enschede, Oldenzaal en Almelo in de provincie Overijssel (Zwolle 1834), red. J.J. Tijl.

Slicher van Bath, B.H., *Een samenleving onder spanning* (Utrecht 1977).

Smits, P., *Kerk en Stad: Een godsdienst-sociologisch onderzoek met inbegrip van een religiografie van de industriestad Enschede ('s-Gravenhage 1952)*.

Waarden, Frans van, *Het Geheim van Twente: Fabrikantenverenigingen in de Oudste Grootindustrie van Nederland, ± 1800-1940* (Amersfoort 1987).

Verschillende archiefstukken uit het Stadsarchief Enschede en het Gemeentearchief Zwolle.